

*Рябченко Ю. Ю.,**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри цивільного права та процесу**Національного університету державної податкової служби України*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ СКЛАДУ СУДУ У СПРАВАХ ЗА ПОЗОВАМИ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ НЕВИЗНАЧЕНОГО КОЛА ОСІБ

Анотація. Стаття присвячена вдосконаленню доктринальних положень щодо окремих інститутів цивільного процесуального права, зокрема стосовно складу суду під час розгляду цивільних справ за позовами щодо захисту прав невизначеного кола осіб, виокремленню на цій основі напрямів удосконалення цивільного процесуального законодавства.

Ключові слова: позов, невизначене коло осіб, склад суду, колегія суду, доказування, судове рішення.

Постановка проблеми. Питання процесуальної форми розгляду звернень до суду на захист прав невизначеного кола осіб порушуються у вітчизняній юридичній літературі вже протягом достатньо тривалого часу. Варто відмітити, що останніми роками збільшилась кількість наукових публікацій, спрямованих не тільки на вирішення питання щодо доцільності існування такої форми взагалі, а й на вирішення її окремих проблем. Також привертає до себе увагу проведення у 2015 р. у Верховному Суді України круглого столу на тему «Масовий позов: перспективи в Україні через призму зарубіжного досвіду». За його результатами Голова Верховного Суду України Я. Романюк зазначив про доцільність існування процесуальної форми розгляду таких справ, виходячи передусім із міркувань економії часу та коштів судів на розгляд відповідних справ і збільшення таким чином доступності правосуддя. Указується також на можливість впливу розгляду таких справ на ставлення потенційних відповідачів (великих приватних компаній, державних органів) до виконання своїх обов'язків [1]. Доцільність врегулювання в Цивільному процесуальному кодексі України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (далі – ЦПК України) [2] процесуальної форми розгляду таких справ підтримується й у науковій літературі [3–5; 6, с. 304]. Водночас потрібно погодитись із панівною на сьогодні думкою про загалом непристосованість чинної процесуальної форми до розгляду таких справ. Ю. Білоусов наводить правильну позицію В. Комарова щодо необхідності запровадження до ЦПК України у зв'язку з цим нових процедур та інститутів [6, с. 301]. Так, уваги потребують питання вдосконалення процесуальної форми в напрямі забезпечення належного встановлення обставин у справі, забезпечення обґрунтованості судового рішення (ч. 3 ст. 215 ЦПК України). З огляду на роль суду щодо встановлення обставин судової справи загалом і в умовах змагального процесу зокрема актуальними для дослідження є питання особливостей складу суду, що є необхідним для забезпечення належної якості розгляду досліджуваної категорії справ, зокрема з позиції обґрунтованості й стабільності судового рішення.

Проблеми встановлення обставин у справах про захист прав невизначеного кола осіб останніми роками в наукових роботах широко не розглядалися. Так, з останніх досліджень,

що безпосередньо присвячені цьому питанню, варто відмітити наукову статтю Т. Степаненко «Доказування за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб» (2013 р.) [7]. Разом із тим її дослідження стосується лише загальних питань доказування в таких справах, зокрема визначення загального предмета доказування по всіх категоріях справ про захист прав невизначеного кола осіб [7, с. 53]. Проблеми встановлення обставин у розглядуваній категорії справ поперехово розглянуто в інших дослідженнях суміжної спрямованості, зокрема щодо групових позовів. У цьому контексті варто звернути увагу на роботи Ю. Білоусова, Д. Гадомського, А. Губської, В. Миколаєць, Ю. Трача [4; 6; 8–10]. Крім того, значними є також наукові напрацювання щодо правового статусу суду в цивільному процесі загалом і його складу щодо розгляду окремих категорій цивільних справ зокрема. Окремо варто відмітити наявність комплексних досліджень, безпосередньо присвячених указаним питанням (О. Колісник [11], Н. Яценко [12], В. Петрик [13]). Разом із тим проблема, порушена в статті, на належному рівні в указаних роботах не висвітлена.

Метою статті є вдосконалення доктринальних положень щодо окремих інститутів цивільного процесуального права, зокрема щодо складу суду під час розгляду цивільних справ за позовами щодо захисту прав невизначеного кола осіб, виокремлення на цій основі напрямів удосконалення цивільного процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні практично всіма науковцями, які досліджували питання захисту прав невизначеного кола осіб, ведеться мова саме про позовну форму захисту їхніх прав. Узагальнення наукових підходів щодо визначення поняття позову про захист прав невизначеного кола осіб проведено А. Губською. Учена розрізняє два підходи до визначення цього поняття. Перший підхід відстоюється російськими дослідниками Н. Батаєвою та К. Артамоною. Представником другого підходу вчена називає Т. Степаненко [8, с. 81–82]. Водночас порівняння вказаних підходів свідчить про їх подібність за винятком наголосу на характер інтересів, які захищаються: Т. Степаненко наголошує на захисті суспільного інтересу, а не тільки інтересу конкретних осіб, права яких порушено [3, с. 9]; С. Бичкова наводить більш пізню позицію К. Артамоною про одночасний захист у результаті розгляду таких позовів як приватних, так і суспільних інтересів [5]. Подібної точки зору дотримується також Ю. Білоусов [6, с. 301]. Позиція про захист у результаті розгляду таких позовів не тільки приватних, а й суспільних інтересів, безумовно, заслуговує на підтримку. У зв'язку з цим варто навести позицію Т. Степаненко та О. Бортнік щодо змісту рішення суду у справі за позовом про захист прав невизначеного кола осіб, де має констатуватись порушення не тільки приватних, а й суспільних інтересів [14, с. 157].

Значення позовів про захист прав невизначеного кола осіб для захисту приватних інтересів конкретних осіб можна проілюструвати на прикладі наукових висновків О. Бортнік, Т. Степаненко, Н. Батаєвої. Так, характеризуючи особливості преюдиційності судових рішень у таких справах, учені виходять із необхідності поширення положення п. 9 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р. № 1023-ХП [15] не тільки щодо справ про захист прав споживачів, а й на інші категорії справ про захист прав невизначеного кола осіб [14, с. 158]. Відповідно до вказаної норми, рішення суду, що набрало законної сили, про визнання дій продавця, виробника (підприємства, що виконує їхні функції), виконавця протиправними щодо невизначеного кола споживачів є обов'язковим для суду, що розглядає позов споживача щодо цивільно-правових наслідків їхніх дій із питань, чи мали місце ці дії й чи були здійснені вони цими особами. Учені наводять також позицію Н. Батаєвої щодо права особи, права якої порушено діями (бездіяльністю) відповідача, доводити в суді, що дії відповідача порушують безпосередньо її суб'єктивні права та інтереси, і вимагати відшкодування завданої їй шкоди [14, с. 158]. Отже, значення розглядуваної категорії справ для захисту прав конкретних осіб полягає передусім у встановленні певної діяльності відповідача, а особа має лише довести порушення своїх прав і зв'язок такого порушення з нею. Указане визначає предметну спрямованість цього дослідження, оскільки основна увага в ньому буде приділена розглядуваним позовам саме як основи для розгляду подальших позовів заінтересованих осіб.

Установлення обставин у справі в юридичній літературі безпосередньо пов'язується із такими поняттями, як доказування. Т. Степаненко виділяє фактичний склад загального предмета доказування у справах про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб, установлення якого є необхідним для задоволення відповідних позовів: а) наявність дій (бездіяльності), із якими пов'язуються порушення колективних прав та інтересів невизначеного кола осіб, у чому вони виражалися й час учинення; б) чи мають указані дії протиправний характер; в) чи здійснені зазначені дії цим відповідачем [7, с. 52–53]. З указанного фактичного складу особливу увагу привертає така обставина, як час учинення відповідних дій. Адже така обставина в багатьох випадках може стати ключовою для встановлення зв'язку порушення прав конкретної особи з відповідними діями відповідача. Так, наприклад, під час установлення факту реалізації товару неналежної якості протягом визначеного часу (від певної дати до іншої певної дати) споживачеві необхідно лише довести суду факт придбання відповідного товару протягом цього періоду [16]. Водночас установити, що саме весь товар, вироблений або реалізований суб'єктом господарювання протягом визначеного періоду, є товаром неналежної якості, – у певних випадках доволі непросте завдання. Адже це може бути пов'язане із допитом значної кількості свідків, які є учасниками відповідного виробництва, проведення складних експертиз під час дослідження технології такого виробництва тощо. Чітке встановлення часових меж, протягом яких відбувались зазначені порушення, убачається особливо важливим, оскільки від цього напряму буде залежати, чи звільнитиметься споживач від доказування відповідних обставин. Водночас вони повинні бути встановлені з достовірністю, урахуовуючи таке: а) це в майбутньому може слугувати підставою значної кількості позовів окремих осіб; б) має бути мінімізованою можливість скасування такого рішення на підставах, що пов'язані з його обґрунтованістю (наприклад, передбачених п. 1–3 ч. 1 ст. 309

ЦПК України), оскільки це може призвести до масового перегляду вже вирішених позовів окремих споживачів за нововиявленими обставинами з підстав, передбачених п. 3 ч. 2 ст. 361 ЦПК України.

Як свідчать дані статистики розгляду справ апеляційними судами за I півріччя 2015 р., середня кількість скасованих рішень судів першої інстанції становить близько 4% від кількості ухвалених [17, с. 6]. Разом із тим під час оцінювання реальної кількості рішень, що ухвалені судами першої інстанції із порушенням вимог обґрунтованості, варто враховувати, що суд апеляційної інстанції не може порушувати провадження у справі за своєю ініціативою, а отже, за відсутності скарги заінтересованих осіб рішення суду першої інстанції не може бути скасоване навіть у разі порушення вказаних вимог. Отже, реальна кількість судових рішень, ухвалених із порушенням вимог обґрунтованості, може бути значно більшою. На додаток потрібно указати про виняткове значення вказаних рішень для відповідача, адже він не зможе оспорити встановлення відповідних обставин під час участі у справах за позовами конкретних споживачів.

З урахуванням наведеного наявна якість розгляду судами першої інстанції цивільних справ видається недостатньою для розгляду справ за позовами на захист прав невизначеного кола осіб. Це вимагає встановлення додаткових гарантій обґрунтованості судових рішень у таких справах (ч. 3 ст. 215 ЦПК України).

Загальновизнаним у доктрині цивільного процесу є існування трьох груп учасників цивільних процесуальних правовідносин: 1) судові органи та їхні посадові особи; 2) особи, які беруть участь у справі; 3) особи, які сприяють здійсненню правосуддя [18, с. 404–405]. Принцип змагальності цивільного процесу зумовлює ініціативну роль саме осіб, які беруть участь у справі щодо встановлення обставин справи, подання доказів. Водночас, як зазначається в юридичній літературі, суду притаманні функціональні повноваження, які реалізуються у вирішальних діях суду щодо керівництва процесом [18, с. 215]. Вплив суду на встановлення обставин у справі добре розкривається в окремих роз'ясненнях, наданих Пленумом Верховного Суду України, зокрема щодо предмета його діяльності під час підготовки справи до розгляду, а також під час ухвалення рішення у справі. Так, відповідно до п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» від 12.06.2009 р. № 5 [19], готуючи справу до розгляду, суд повинен визначити, зокрема, обставини, які мають значення для справи, факти, що підлягають установленню й покладені в основу вимог і заперечень; вирішити питання про склад осіб, котрі братимуть участь у справі; з'ясувати, які є докази на підтвердження зазначених фактів; визначити коло доказів відповідно до характеру спірних правовідносин і роз'яснити, якій зі сторін потрібно довести певні обставини. У п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судові рішення у цивільній справі» від 18.12.2009 р. № 14 [20] подано рекомендації щодо оцінювання судом зібраних доказів у справі. Щодо судового розгляду (судового засідання), то роль суду в установленні обставин справи розкривається, з-поміж інших норм, гл. 4 р. 3 ЦПК України, у ч. 2 ст. 160 ЦПК України, відповідно до якої головуєчий, зокрема, керує ходом судового засідання, забезпечує здійснення учасниками цивільного процесу їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин спра-

ви, усуваючи із судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи. Ці положення варто сприймати з урахуванням сутності суду як органу державної влади, рішення якого (у тому числі й у частині оцінювання доказів) є обов'язковими для виконання. Ураховуючи наведене, можна зробити висновок, що роль суду в установленні обставин справи можна охарактеризувати як керівну, визначальну. Тому першочерговою сферою вказаних вище гарантій обґрунтованості потрібно визначити саме правове становище суду під час розгляду подібних справ.

Як указує В. Кройтор, визначення в законі колегіального чи одноосібного складу суду для розгляду конкретних категорій справ напряму пов'язано зі складністю таких справ, необхідністю забезпечення більшої неупередженості й об'єктивності під час розгляду справи [21, с. 53]. Як було наведено вище, закріплений у ч. 1 ст. 18 ЦПК України одноосібний склад суду не в змозі забезпечити належну якість розгляду справ про захист прав невизначеного кола осіб. Як видається, причинами цього можна вважати не тільки описану складність цих справ, а й значення їх вирішення для відповідача. Це означає достатньо високий ризик впливу такого відповідача на суддю під час ухвалення рішення або в процесі розгляду справи. Ураховуючи вказане, для таких справ більш привабливим видається колегіальний розгляд.

Аналізуючи чинне законодавство, наукові джерела, можливо віднайти кілька підходів до визначення складу суду для розгляду певних категорій цивільних справ у суді першої інстанції, окрім діючого, який закріплено в ч. 1 ст. 18 ЦПК України. Так, О. Колісник пропонує запровадити колегіальний розгляд цивільних справ у суді першої інстанції у складі трьох суддів щодо таких категорій справ: у сфері захисту права інтелектуальної власності; щодо нерухомого майна; із ціною позову понад 200 розмірів мінімальної заробітної плати [11, с. 5]. Н. Яценко пропонує встановити колегіальний склад суду (один суддя і два народних засідателі) для спорів за участі дітей і неповнолітніх. Крім того, дослідниця вказує про доцільність закріплення права осіб, які беруть участь у справі, заявляти клопотання про колегіальний розгляд справи, що зачіпає честь і гідність особи, а також у випадку вирішення справи в закритому судовому засіданні [12, с. 9, 15]. Останнім варто навести підхід, викладений у ст. 4-6 Господарського процесуального кодексу України від 06.11.1991 р. № 1798-ХІІ (далі – ГПК України) [22], відповідно до якого надається можливість колегіального розгляду справи у складі трьох суддів у суді першої інстанції залежно від категорії й складності справи. Причому, як зазначається в юридичній літературі, ініціювати вирішення цього питання може як суддя, так і сторони [23].

Обираючи підхід до визначення складу суду для розгляду досліджуваної категорії справ, потрібно виходити з того, що внаслідок вказаної вище складності встановлення обставин, а також що громадський контроль у таких справах може відбуватися завдяки участі в них представників засобів масової інформації, доцільність участі народних засідателів у їх розгляді виявляється сумнівною. З іншого боку, запроваджувати обов'язковий колегіальний розгляд усіх справ про захист прав невизначеного кола осіб у складі трьох професійних суддів теж убачається спірним, оскільки не в усіх справах про захист прав невизначеного кола осіб можуть мати місце описані вище проблеми. Тому найбільш доцільним є або застосування підходу, визначеного в ГПК України, або ж визначення в ЦПК України конкретних категорій справ про захист прав невизначено-

го кола осіб, щодо розгляду яких передбачається колегіальний склад суду у складі трьох професійних суддів.

Висновки. Одноосібний склад суду не завжди може гарантувати належний рівень обґрунтованості і як наслідок стабільності судового рішення у справах за позовами про захист прав невизначеного кола осіб. У зв'язку з цим актуальними є дослідження щодо запровадження колегіального складу суду для розгляду вказаних справ у судах першої інстанції у складі трьох професійних суддів. Перспективними в цьому зв'язку видаються дослідження щодо визначення способу формування колегії суду: або за ініціативи учасників розгляду справи (сторін і/або суду), або шляхом безпосереднього чіткого визначення в ЦПК України колегіального складу суду у складі трьох професійних суддів по окремих категоріях справ про захист прав невизначеного кола осіб.

Література:

1. Захист прав великої кількості осіб: треба зробити це швидко та ефективно // Офіційний сайт «Голос України: інформаційний портал» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://golosukraine.com/publication/main/statti/48096-zahist-prav-velikoyi-kilkosti-osib-treba-zrobiti-c/#.VmgRkLiLQgt>.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV станом на 16.07.2015 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088 (із змінами).
3. Степаненко Т.В. Судочинство у справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Т.В. Степаненко ; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2008. – 20 с.
4. Миколаєць В.А. Груповий позов у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В.А. Миколаєць ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2014. – 20 с.
5. Бичкова С.С. Особливості судового захисту прав, свобод та інтересів невизначеного кола осіб / С.С. Бичкова // Судова апеляція. – 2013. – № 2 (31). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kia.court.gov.ua/sud2690/1j/4q/48705/>.
6. Білоусов Ю.В. Груповий позов: зарубіжний досвід та перспективи його використання в Україні / Ю.В. Білоусов // Університетські наукові записки. – 2012. – № 1 (41). – С. 295–309.
7. Степаненко Т.В. Доказування за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб / Т.В. Степаненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2013. – Вип. 6. – Т. 1. – С. 50–54.
8. Губська А.В. Груповий та інші представницькі позови: критерії розмежування / А.В. Губська // Юридичний вісник. Серія «Північ і космічне право». – 2014. – № 4. – С. 81–87.
9. Гадомський Д. Інститут групових (класових) позовів як інструмент захисту порушених або оспорюваних прав / Д. Гадомський // Юридичний журнал. – 2006. – № 12. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2506>.
10. Трач Ю.Ю. Окремі аспекти доказування в груповому позові / Ю.Ю. Трач // Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». – Вип. 47. – С. 400–406.
11. Колісник О.В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О.В. Колісник ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – 20 с.
12. Яценко Н.Г. Правовий статус суду в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Н.Г. Яценко ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2014. – 20 с.
13. Петрик В.В. Інститут відводу в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В.В. Петрик ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака. – К., 2013. – 19 с.
14. Бортнік О.Г. Особливості рішення суду у справах про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб / О.Г. Бортнік, Т.В. Степаненко // Право і безпека. – 2015. – № 2 (57). – С. 154–160.
15. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-ХІІ станом на 03.09.2015 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 30. – Ст. 379 (із змінами).

16. Науково-практичний коментар до ст. 96 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 10.12.2015 р.
17. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва за I півріччя 2015 року // Офіційний сайт Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.
18. Курс цивільного процесу : [підручник] / [В.В. Комаров та ін.] ; ред. В.В. Комаров. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.
19. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 5 // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 7.
20. Про судові рішення у цивільній справі : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 р. № 14 // Юридичний вісник України. – 2010. – № 8.
21. Кройтор В.А. Принцип одноособового та колегіального розгляду справ у порядку цивільного судочинства / В.А. Кройтор // Університетські наукові записки. – 2009. – № 3 (31). – С. 51–54.
22. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-ХІІ станом на 16.08.2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
23. Науково-практичний коментар до ст. 4-6 Господарського процесуального кодексу України від 06.11.1991 р. № 1798-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 10.12.2015 р.

Рябченко Ю. Ю. Проблемные вопросы определения состава суда по делам по искам о защите прав неопределенного круга лиц

Аннотация. Статья посвящена совершенствованию доктринальных положений относительно отдельных институтов гражданского процессуального права, в частности относительно состава суда при рассмотрении гражданских дел по искам о защите прав неопределенного круга лиц, выделению на данной основе направлений по совершенствованию гражданского процессуального законодательства.

Ключевые слова: иск, неопределенный круг лиц, состав суда, коллегия суда, доказательства, судебное решение.

Riabchenko Y. The problem of determining the composition of the court on claims for indefinite circle of persons rights protection

Summary. The article is devoted to the improvement of the doctrinal provisions regarding some civil procedural law institutions, in particular concerning the composition of the court in civil cases on claims for indefinite circle of persons rights protection, the allocation on this basis areas for further improvement of civil procedural legislation.

Key words: lawsuit, indefinite circle of persons, composition of the court, collegium of the court, evidence in trials, court decision.